

ОСТАННЯ ТАЄМНИЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ОБСТАВИНИ ПОХОВАННЯ І МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ МОГИЛИ ГЕТЬМАНА

І ебәеіі І І АЕЕ

Тема дослідження зумовлена необхідністю встановлення об'єктивної картини обставин поховання Богдана Хмельницького та подальшої долі його могили, щодо яких майже не існує достовірних та об'єктивних відомостей. Якою б не була сучасна оцінка історичної діяльності Богдана Хмельницького, він був і залишається найвидатнішою особою не тільки своєї епохи, але й всього національно-визвольного руху українського народу та багатостолітнього процесу формування української нації. Мармурова плита, що покладена в 1954 р. в церкві св. Іллі в с. Суботіві, свідчить про поховання Богдана Хмельницького, але жодна з археологічних експедицій 50-70-х років — Р. А. Юри, П. А. Горішнього¹ та інших, що мала на меті знайти і дослідити поховання гетьмана, не змогла підтвердити факт поховання ані під плитою, ані в будь-якому іншому місці. До цього часу не знайдено жодних письмових свідчень сучасників про процедуру поховання, попри те, що останні дні гетьмана описані досить детально, зважаючи на історичне значення подій, які розгорталися по його смерті. Є відомості про “діаріуш” Самуїла Зорки, особистого секретаря родини Хмельницького, з якого було зроблено копію, що, як і оригінал, вважається втраченою². Поки що не знайдено достовірних відомостей про процедуру поховання і облаштування могили ані в листах Лазаря Барановича, ані в кореспонденції Івана Виговського, які, як і Зорка, були сучасниками подій і брали безпосередню участь у поховальному обряді. Сучасна версія поховання та подальшого розорення могили походить з нечисленних літописних свідчень, які, хоч і були написані сучасними авторами, але, вочевидь, не безпосередніми свідками подій, і тому достовірність наведеної в них інформації викликає певні сумніви. Так, версія з літопису Рігельмана³ про те, що польський шляхтич Чарнецький, розлючений невдалими діями проти кошового отамана Сірка, в 1664 р. спалив хутір, а кістки гетьмана і його сина просто викинув з могили, — при глибокому вивченні питання видається досить переконливою. По-перше,

тому, що навіть в ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким не вбивали, за рідким винятком, тих, хто складав зброю під час битви, і давали змогу викупити себе з полону, а після битви ховали не лише своїх загиблих, але й супротивника, віддаючи належну шану військовій старшині. По-друге, незважаючи на загальноприйняті, як для того часу, руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, нам невідомі свідчення, принаймні до цього часу, про знищення кладовищ або наругу над могилами видатних діячів, за винятком, мабуть, могили Мазепи.

Польський шляхтич Чарнецький мав би дотримуватися неписаного військового кодексу, за яким міг пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи несанкціоновано вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина, причому сама кам'яна церква під час пожежі та руйнування лишилась неушкодженою. Навряд чи Чарнецький мав особисту образу на гетьмана, бо коли Богдан Хмельницький захопив його в полон під Жовтими Водами, то Чарнецький був відпущений до Чигирина без будь-якої кривди, образ, і, за традицією, йому, як і іншим, була надана можливість викупити себе з полону⁴. Таким чином, версія деяких істориків XVIII-XIX ст. про наругу над могилою гетьмана “оскаженілого від люті шляхтича” виглядає досить сумнівною. У цій справі — від похорону гетьмана до “розорення” його могили — є одна спільна риса: майже повна відсутність письмових свідчень сучасників про ці, без сумніву, важливі події. Звичайно, можна припустити, що під час активних бойових дій Чарнецький не залишив ніяких письмових свідчень на кшталт щоденника, або “діаріуша”, або навіть військового рапорту про таку важливу історичну “акцію”. Це можливо. Але що трапилося з іншими свідченнями про поховання Богдана Хмельницького? Невже архієпископ Лазар Баранович, відомий своїми друкованими працями з теософії, не залишив жодної згадки про похорон гетьмана, який за 3 місяці до смерті підписав універсал про його право власності на

майно Чернігівської єпархії⁵, і тіло якого він особисто супроводжував з Чигирин до Суботова, виконуючи останню волю Зиновія!⁶ Збереглися листи І. Виговського до воєводи Зюзина, в яких він сповіщає про дату смерті гетьмана і про майже місячне очікування поховання⁷. А через 3 дні після поховання — 29. 08. 1657 р. він, уже гетьман, серед перших документів підписує універсал, яким не тільки підтверджує попереднє право власності Барановича на майно Чернігівського монастиря, але й надає право власності на маєтності Новгородської єпархії⁸. Це може свідчити про те, що Баранович особисто брав участь не лише у перевезенні тіла з Чигирин до Суботова, але про його безпосередню участь у процедурі поховання, і при цьому він не залишив про це жодної згадки!⁹ Так само і генеральний писар Війська Запорізького і, невдовзі по смерті Зиновія, новообраний гетьман І. Виговський, людина високоосвічена, не залишив по собі ніяких особистих архівів, спогадів, листів. З десяток універсалів загального змісту, що зберігаються в ЦДІАУ, кілька листів з “Актів ПЗР” не містять жодного пояснення причин щодо майже місячного очікування похорону. Зважаючи на напружену політичну ситуацію через неповноліття Юрія Хмельницького та його фактичну нездатність до керівництва державою, місячний термін очікування поховання, а відтак і вирішення подальшої долі гетьманства, повинні були б мати вагомі причини. Інформацію про такі причини, очевидно, слід шукати в архівах Польщі, Швеції, Росії, Туреччини. Дипломатичні представники майже всіх цих країн перебували в Чигирині під час смерті гетьмана, і могли бути присутні під час поховання, і за своїм обов’язком, мали б дати детальний опис події та назвати очевидців. Але, на жаль, про такі описи невідомо.

Шукаючи відповіді на це запитання, можна припустити, що перенесення тіла в Суботів за присутності безлічі людей⁹ і поховання тіла, про що поки не знайдено жодних документальних свідчень, — не одна і та сама подія. Якщо церква була збудована за життя гетьмана як родинна поховальна церква Хмельницьких, то які приготування проводилися протягом майже місяця і як, до речі, вдалося зберегти тіло під час серпневої спе-

ки?² На основі висловлених міркувань можливо припустити, що церква не була добудована на час смерті гетьмана.

На користь цієї версії свідчить те, що єдиний очевидець будівництва церкви, який залишив письмові свідчення, — Павло Алепський відвідував Суботів у серпні 1656 р.¹⁰, спілкувався з вдовою Тимоша Хмельницького, служив службу в дерев’яній церкві св. Михайла, де був похований Тиміш, і бачив, як будується кам’яна церква св. Іллі, при цьому він був вражений величезними розмірами каміння, що його гетьман привіз з розореної неподалік мусульманської мечеті. Таке велике каміння навряд чи могло бути покладене у верхів’я стінної кладки. Скоріше, воно могло бути використане на рівні фундаменту, і це менш ніж за рік до смерті! А зважаючи на такий термін як будівельний сезон, то часу на добудову лишалося небагато. Навіть тепер, при більш м’якому кліматі, будівельний сезон закінчується у жовтні і починається в травні, здебільшого після Великодня. Беручи до уваги люті морози, про які писав Боплан у відомому описі України¹¹, то з серпня 1656 р. гетьман мав не більше 2 місяців на добудову, і з травня 1657 — ще 2-3, при цьому з початку року він вже був тяжко хворий і, вірогідно, мав багато інших, більш важливих справ. Таким чином, на добудову церкви гетьман мав загалом від 2 до 5 місяців, і цього могло виявитися замало, що, відповідно, спричинило б затримку поховання. З іншого боку, не обов’язково, щоб гетьман особисто займався цим питанням. Це могло бути доручено комусь з родини, або якомусь виконавцю.

Але якщо все ж таки припустити, що церква була побудована за життя гетьмана в 1656 р. і якщо ані у вітчизняних, ані в іноземних архівах не знайдеться жодного свідчення сучасників, які були присутні безпосередньо при похованні, то можна припустити іншу версію, за якою, власне, поховання відбувалося за участю обмеженого кола наближених осіб: Л. Барановича, І. Виговського, близьких родичів, які навмисно, можливо, за попередньою згодою, не залишили ніяких письмових свідчень, а очікування поховання протягом місяця, у такому разі, виправдовувалось приготуванням якогось спеціального приміщення, яке могло б зберегти таємницю

поховання гетьмана. Беручи до уваги політичну нестабільність, у яку могла потрапити і, врешті, потрапила Україна після смерті Богдана Хмельницького, таке рішення могло бути цілком виправданим, як, власне, і поки що не підтверджена версія про його пізніше перепоховання. Таким чином, якби Чарнецький або будь-хто інший, хто захотів би зажити собі подібної “слави”, вчинивши наругу над могилою гетьмана, може і викинув би чийсь кості з могили, але навряд чи Богдана Хмельницького.

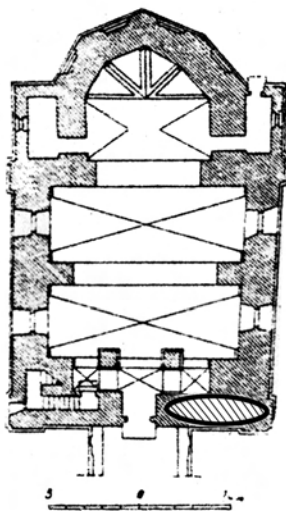
На користь цієї версії також може свідчити ряд фактів, що виявилися після детального обстеження церкви. За результатами проведення фізичних обмірів будівлі церкви виявилися чомусь ніким раніше не помічені, але абсолютно очевидні архітектурні невідповідності, про які йдеться далі.

За припущенням Г. Н. Логвина, відомого дослідника архітектурних особливостей українських середньовічних церков, і зокрема Суботівської, про яку йде мова, ця церква є поховальною для родини Хмельницьких, але, на жаль, результати археологічних експедицій поки що не дали підстав ідентифікувати її як таку. Крім того, дослідник, описуючи церкву і замчище, згадує про підземні ходи, що вірогідно їх поєднували, знову ж таки, без будь-яких доказів. Крім того, він видає майже двометрове потовщення південно-західної стіни за будівельну традицію¹², ігноруючи той

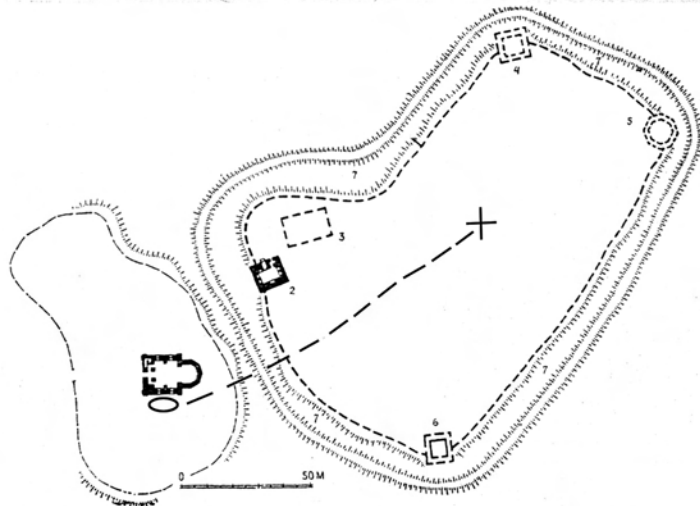
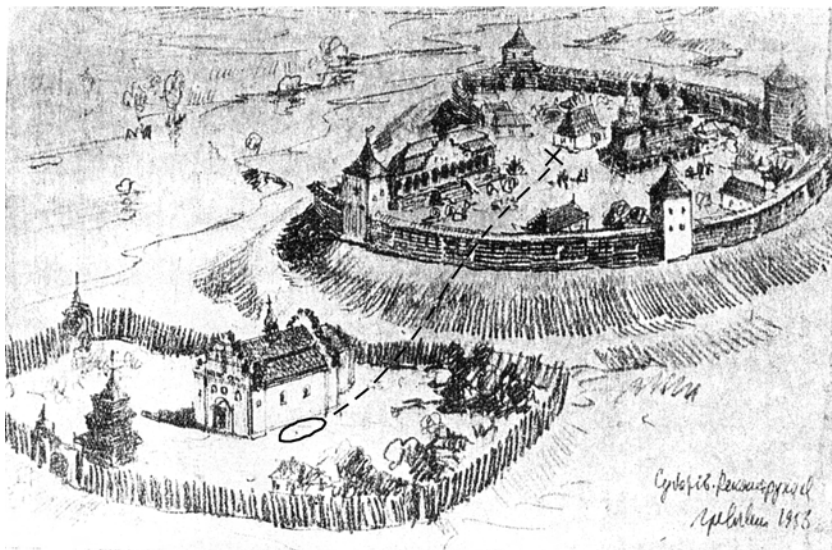
факт, що в такому самому потовщенні протилежної північно-західної стіни облаштовано сходи на хори і горище, а сама південна стіна майже на метр довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см!

Використовуючи сучасне пошукове обладнання, розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. П. Шевченко 24. 08. 05 р. було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях “потовщення” знайдено ознаки порожнин (мал. 1), які ведуть до південної стіни, вздовж якої також виявлені ознаки порожнин на глибині 10-13 м (мал. 2), а глибина власне порожнин сягає 2,5-5 м¹³. Вищенаведене дає змогу висунути припущення, що підземелля та підземні ходи навколо Суботівської церкви все ж таки існують, а також, що поховання Богдана Хмельницького могло проводитися без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи від воєнного лихоліття.

Поєднуючи ці припущення, імовірно видається версія, що гетьман міг бути похований або в одному з підземель поблизу церкви, або десь в іншому таємному місці¹⁴, для чого і знадобився майже місячний термін приготувань. А якщо це так, то зрозуміло стає щедрість новообраного гетьмана до Барановича, так само як і мільйон золотих талярів, які отримав І. Виговський з особистої скарбниці родини Хмельницьких, за офіційною версією, як опікунство над Юрієм, якого він одразу ж усунув від фактичного керівництва країною. В такому разі, мільйон червінців і необмежена влада в державі — одному, і маєтності Чернігівського і Новгородського монастирів — іншому могли б розглядатися не як підступність І. Виговського у

Суботів.
Іллінська церква. План.

Замок Богдана Хмельницького. План: 1- Ілляська церква; 2-розкопані фундаменти вежі; 3-місце палацу хмельницького; 4. 5. 6.-вежі; 7-вали і річ.
Реконструкція автора.

боротьбі за владу, а як відкуп родини Хмельницького за збереження недоторканості таємниці. Якщо це так, то це, мабуть, відкуп за дуже важливу таємницю!

Сподіваємось, що відповідь на ці питання ми зможемо отримати найближчим часом за результатами досліджень нової експедиції, що готується за участю видатних вчених Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, Інституту історії та Інституту археології НАН України — С. П. Сегеди,

The article suggests a number of hypotheses on the circumstances and location of the hetman's grave. The author doubts the existing versions of B. Khmelnytskyj' burying. He puts forward an idea that the grave is in the crypt of st. Ilya Church in Subotiv. The reasons of the delay and the secrecy of the hetman's funeral are substantiated in the article. The following hypothesis is supported by the expedition of the scholars of the Institute of Archaeology in summer 2005.

С. Б. Хведчені, П. А. Горишнього, Н. П. Шевченко.

1. Звіт експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. — Р. А. Юра, 1971 р. — П. А. Горишній.

2. Герасименко Н. О. Історичні події на Україні 1657-1659 рр. — К., 1999. — С. 8.

3. Рігельман. Літопис. — М., 1847. — Т. 2. — С. 74.

4. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — Т. 1 — СПб., 1859 р. — С. 118-122.

5. ЦДІАУ, фонд 51, оп. 3, д. 15204, л. 112 — "Універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 27. 05. 1667 р. чернігівському єпископу Лазарю Барановичу на володіння маєтностями єпископства".

6. Величко С. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 207.

7. Акти ПЗР, Т. 4, акт 3 від 16. 08. 1667, акт 8 від 26. 08. 1667.

8. ЦДІАУ, фонд 51, оп. 3, д. 15204, л. 113 — "Універсал гетьмана І. Виговського від 29. 08. 1657 р. про передачу у власність чернігівського єпископа Л. Барановича Новгородського монастиря з усіма маєтностями та маєтностей бувших іезуїтського та домініканського монастирів".

9. Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 75.

10. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 в., описанное его сыном, архидьяконом Павлом Алеппским. Вып. 4. — М., 1898. — С. 193.

11. Боплан Г. Опис України. — Л., 1998. — С. 138.

12. Логвин Г. Н. Чигирин, Суботів. Архітектурно-історичний нарис. — К., 1954. — С. 45-47, 58.

13. Звіт експедиції Інституту археології НАНУ. — Н. П. Шевченко від 24. 08. 05.

14. ЦДІАУ, фонд 442, оп. 709, д. 123, л. 1-8 — "Дело о помещении в газете "Киевские вести" корреспонденции об обнаружении крестьянами с. Суботов большого подземелья, имеющего историческое значение", 1910 г.